

СВІТОВА ЕКОНОМІКА

Юлія МЕЛЬНИК

РОЗВИТОК СВІТОВОГО РИНКУ ТВОРІВ МИСТЕЦТВА: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Досліджено розвиток світового ринку творів мистецтва з точки зору відмінностей цього процесу в окремих регіонах. Розкрито сучасні тенденції на цьому ринку, що впливають на окремі регіональні арт-ринки. Виявлено основні рушії зростання ринків творів мистецтва у різних країнах, досвід яких може бути імплементовано в Україні.

Ключові слова: *світовий ринок творів мистецтва, інфраструктура арт-ринку, регулювання ринку творів мистецтва.*

Поряд із процесами глобалізації на світових ринках, в тому числі і на ринку творів мистецтва, кожен регіональний ринок зберігає свою специфіку, яка впливає на його розвиток та особливості регулювання. Незважаючи на те, що європейський арт-ринок є найстарішим у світі, лідерство за обсягами продажів творів мистецтва переходить до Азії, перш за все, у секторі сучасного мистецтва. Враховуючи те, що арт-активи стали прибутковими інвестиційними інструментами, потенційні інвестори повинні враховувати специфіку регіональних ринків творів мистецтва, на яких обертаються привабливі для них об'єкти капіталовкладень. Це зумовлює *актуальність* проблеми дослідження.

В основу дослідження особливостей функціонування світового ринку творів мистецтва загалом та його регіональних складових зокрема нами покладено міждисциплінарний підхід. *Науковим підґрунтям* даного дослідження служать теорія інвестицій, міжнародна економіка, економіка культури, регіональна економіка. Зважаючи на різні типи споживачів на арт-ринку, враховано також теорію біхевіоризму.

Окремі аспекти регіональних ринків творів мистецтва *розкриті у працях зарубіжних науковців* Дж. Мея, М. Моузеса [1], А. Вортінгтона та Г. Хігса [2], Д. Дж. Ходжсона та К. П. Воркінка [3], які здійснили порівняння арт-активів країн Заходу (США та країн Європи) із традиційними фінансовими активами. Своєю чергою, Хсі, Лі та Ценг [4] довели, що твори азійського сучасного та модерного мистецтва мають слабку кореляцію із фондовим ринком, а тому є привабливими активами для диверсифікації інвестиційного портфеля. Японські науковці Хіракі й Такато [5] дослідили вплив японських інвестицій на рівень цін світового арт-ринку.

Незважаючи на це, в економічній науці бракує праць, присвячених порівнянню особливостей розвитку ринків творів мистецтва в окремих регіонах та країнах світу. Крім цього, такі дослідження відсутні в Україні та інших пострадянських країнах. Усе зазначене посилює *актуальність* названої проблеми.

Мета статті – дослідити специфічні особливості арт-ринків в окремих регіонах світу з метою виявлення рушіїв їхнього розвитку та подальшої розробки рекомендацій для розвитку ринку творів мистецтва в Україні з врахуванням зарубіжного досвіду.

Протягом останньої декади ринок творів мистецтва став одним з найбільш динамічних у світовій економіці. Важливим чинником його розвитку є зростаючий інтерес до нього не лише з боку колекціонерів, а й з боку інвесторів. Згідно з даними Звіту про арт-ринок (Art market report 2011), обсяг світового ринку творів мистецтва становив у 2011 р. 46,1 млрд. євро (60,8 млрд. дол. США) [6], а загальна кількість транзакцій на ньому досягла 36,8 млн. Це значно перевищує показники 2002 р. з обсягом ринку 22,3 млрд. євро та кількістю транзакцій 25,8 млн. [7].

На даному етапі розвитку світового ринку творів мистецтва відбувається два паралельні процеси: глобалізація та регіоналізація. З одного боку, глобалізація приводить до поглиблення обміну культурними активами між країнами та континентами. Даний процес супроводжує транснаціоналізація арт-ринків, ознакою якої є відкриття закордонних філій провідних аукціонних домів і музеїв (наприклад, “Poly International”, “Sotheby’s” та “Christies” в Азії). Це підтверджують слова Л. Гагосяна, власника 13 галерей, розташованих на 4 континентах, який одним з перших звернув увагу на переваги даної тенденції: “Без сумніву, арт-ринок став ще більш глобальним за останні роки. Очевидність цього процесу – в міжнародній експансії музеїв та арт-ярмарок” [8]. Глобальними стали і біснале (не лише у Венеції, а й у Сан-Пауло, Дакарі, Брісбені, Тирані, Вільнюсі, Каїрі). Зважаючи на це, Л. Бучхольц та У. Вуггеніг запропонували відповідний термін – “бісналізація арт-ринку” [9].

Іншим джерелом поширення процесів глобалізації на світовому ринку творів мистецтва є Інтернет. Згідно з дослідженнями компанії “Artprice”, традиційна система організації аукціонів творів мистецтва з часом буде замінена на електронні торги, зважаючи на те, що у 2011 р. кількість користувачів Інтернету досягнула 2,8 млрд. чол. Низка міжнародних аукціонних домів (“Christies”, “Sotheby’s”, “Hefel”, “Saffronart”) відкрила електронні торговельні платформи. Зокрема, за період 2010–2011 рр. обсяг прибутку “Christies” від електронних торгів творами мистецтва зріс на 29% [10].

З іншого боку, арт-ринок кожного регіону чи країни зберігає власну регіональну специфіку, що впливає з культурних відмінностей та менталітету населення, особливостей історичного, економічного та соціального розвитку та місцевого законодавства. Відбувається посилення ролі окремих регіонів на глобальному арт-ринку, що є ознаками його регіоналізації. Більшість авторів визначають регіоналізацію як процес пошуку (становлення) адекватної локальної ідентичності суб’єктами світової економіки [11, с. 42]. Зокрема, В. Реутов трактує глобальну регіоналізацію як одну зі стадій глобалізації, як інтеграцію локальних спільнот, що проявляється в локалізації, формуванні кордонів між територіально-соціальними комплексами, виникненні самодостатніх економічних і політичних утворень, у збереженні культурних відмінностей етносів і соціальних груп, посиленні почуття їх винятковості [12]. Водночас слід зауважити, що дане явище на арт-ринку досі не знайшло оцінок в наукових працях, а тому потребує подальших наукових досліджень.

Регіоналізації притаманні різні форми реалізації залежно від сфери діяльності. На нашу думку, при здійсненні порівняльного аналізу регіональних ринків творів мистецтва слід сфокусувати увагу на таких аспектах, як динаміка торгів на арт-ринках, попит і пропозиція, мотивація споживачів, ринкові ціни, структура ринку, інфраструктура та канали розподілу, регулювання арт-ринків.

Згідно з дослідженнями "Artpulse", економічний розвиток Китаю кардинально змінив структуру світового ринку творів мистецтва (табл. 1). Загальний обсяг доходів від продажу творів мистецтва у Китаї зріс до 4,9 млрд. євро у 2011 р., а його частка ринку – до 41,4%. Новою столицею світового ринку творів мистецтва відтепер став Пекін із часткою в світовому товарообороті 27%. Китай є єдиним арт-ринком, який зазнав стрімкого зростання протягом останніх 5 років. Більше того, даний регіон став основним джерелом стабілізації світового арт-ринку після економічної кризи 2008–2010 рр.

Таблиця 1

Структура світового ринку творів мистецтва, 2007–2011 рр.

Країна	Частка, %				
	2007	2008	2009	2010	2011
Китай	7,3	7,2	17,4	33	41,4
США	41,7	35,6	27,9	29,9	23,6
Великобританія	29,7	35,7	21,3	19,4	19,4
Франція	6,4	6	13,9	5,1	4,5
Німеччина	2,9	2,4	3,2	1,9	1,8
Швейцарія	1,6	1,5	1,8	1,3	1,4
Італія	2,4	2,7	3,2	1,5	1,2
Решта світу	7,9	8,6	11,4	7,9	6,7

Джерело: [10; 13].

Інші азійські арт-ринки також продемонстрували зростання: Індонезія розширила свої операції до 39%, темпи зростання арт-ринку Сінгапуру становили 22% [14]. Їхній розвиток спричинений суттєвим зростанням ВВП і появою заможних колекціонерів та інвесторів. Кількість мільярдерів у Китаї зросла вдвічі у 2011 р. (до 115 осіб) і щорічно підвищується на 20%, тоді як у США кількість найбагатших людей світу з переліку "Forbes" зросла лише на 10 чол. [15].

На відміну від Європи, більшість споживачів арт-активів у Китаї є інвесторами, а не колекціонерами. Це зумовлено тим, що Китай не має достатньої кількості інструментів інвестування. За словами колишнього директора Аукціонного дому "Christies" у Китаї А. Ліна, "...арт-ринок є однією з небагатьох сфер, в якій сформувалось розвинуте інвестиційне середовище" [15]. Основна перевага інвестування на ринку творів мистецтва полягає в отриманні спекулятивного прибутку як різниці між цінами купівлі та наступного перепродажу арт-активу на ринку, а також диверсифікації ризиків від інвестицій у традиційні інструменти.

Враховуючи той факт, що 40 років тому володіння творами мистецтва у Китаї вважалося незаконним, попит на даному регіональному арт-ринку перевищує пропозицію. Унаслідок цього продавці арт-активів не стикаються з високою конкуренцією. На китайському ринку система розподілу творів мистецтва представлена головним чином аукціонами. За словами А. Шіфа, директора аукціону "Bonhams Asia", люди більше довіряють аукціонним домам [14]. У 2011 р. 5 аукціонних домів Китаю стали лідерами у світі за обсягами торгівлі творами сучасного мистецтва ("Poly International", "China Guardian", "Beijing Hanhai", "Shanghai Tianheng", "Beijing CNTC").

Як показало дослідження "Barclays", для більшості заможних людей емоційні мотиви володіння коштовною річчю є набагато важливішими за інвестиційний мотив. Крім інвестиційних потреб, 52% предметів розкошу купують у Китаї з метою задоволення. При придбанні творів мистецтва китайці керуються такими мотивами: задоволення, демонстрація іншим людям, бажання поділитися з друзями та рідними [16].

Структура китайського арт-ринку суттєво відрізняється від інших регіонів світу, впливає із китайської культури та цінностей і виглядає таким чином: 1) китайське сучасне мистецтво; 2) китайська кераміка; 3) традиційний китайський живопис чорнилом на папері. За даними звіту China Contemporary Art Market Report 2011, темпи зростання ринку сучасного мистецтва в Китаї є найвищими в світі.

Згідно з останніми дослідженнями компанії "Artprice", 12,1% від усіх проданих робіт в Азії належать до цінової категорії найдорожчих картин (вартістю від 100 000 дол. до 1 млн. дол.). У решті країн частка таких робіт становить лише 2,2% [10]. Можемо виділити дві основні причини, що зумовлюють такий високий рівень цін на даному ринку. По-перше, ціни спекулятивно підвищені завдяки операціям китайських інвестиційних арт-фондів з метою отримання високих прибутків. Друга причина – поява нових інвестиційних інститутів на ринку – арт-бірж, які пропонують для продажу частки творів мистецтва за аналогією до фондових бірж. На даний час їх налічується в Китаї понад 60. Однак недостатнє урядове регулювання та непрозорість операцій у цій сфері можуть спричинити явище "цінової бульбашки", як це сталося на Тіанджінській біржі культурних активів у 2011 р.

Незважаючи на високі темпи зростання китайського арт-ринку, державне регулювання залишається його слабкою ланкою. Недосконалість законодавства, зокрема у сфері податкової політики, створює перешкоди для подальшого розвитку ринку (табл. 2).

Таблиця 2

Податки на ринку творів мистецтва Китаю

Тип податку	Особливості сплати на материковій частині Китаю
Імпортне мито	17% імпорнтне мито на всі твори мистецтва, що ввозяться до Китаю. Крім цього, товар може обкладатися додатковим митом у розмірі 12–14%, якщо це предмет живопису чи скульптури ручної роботи.
Експортне мито	У Китаї діє нульова ставка мита на експорт творів мистецтва. Якщо вік твору мистецтва понад 100 років, необхідно отримати експортну ліцензію в Головному митному управлінні Китаю.
ПДВ	17% ПДВ при продажу творів мистецтва на території Китаю.
Гербовий збір	0,03% при повторному продажу твору мистецтва.
Податок на приріст капіталу	До 10% податку на приріст капіталу сплачується при продажу роботи всередині Китаю.

Джерело: [17].

На відміну від материкового Китаю, у Гонконзі створені сприятливі умови для розвитку арт-ринку: учасники ринку (галереї, арт-дилери, аукціонні дома) позбавлені сплати податків при продажу творів мистецтва. Це одна з основних причин того, що Гонконг став третім за розмірами у світі аукціонним ринком після Нью-Йорка та Парижа.

Поряд із позитивними рисами, китайський ринок творів мистецтва стикається із низкою проблем, які перешкоджають його подальшому розвитку: 1) проблема іміджу на глобальному арт-ринку (підробки, шахрайства, операції на чорному ринку, відмивання грошей); 2) нестача прозорості ринку; 3) нерозвинута мережа арт-дилерів; 4) "цінова бульбашка" на арт-ринку.

Згідно з прогнозами експертів, неминучою є корекція ринку творів мистецтва у Китаї. До кінця 2012 р. передбачається зменшення рівня цін на арт-активи на 40% [14].

В той час, як частка Китаю на світовому ринку творів мистецтва швидко зростає, частки традиційних лідерів у цій сфері (Європи та США) скорочуються. Зокрема, за період 2007–2011 рр. питома вага США на світовому ринку творів мистецтва зменшилася з 41,7% до 23,6% (табл. 1).

У регіональній структурі європейського арт-ринку переважають Об'єднане Королівство (за останні 5 років його частка скоротилася з 29,7% до 19,4%), Франція (частка зменшилась з 6,4% до 4,5%) та Німеччина (скорочення питомої ваги з 2,9% до 1,8%). Основна причина такого спаду на ринку – зростання податків на ринку, зокрема, введення в дію законодавства про право наслідування (*droit de suite*). Так, з 2012 р. арт-дилери та аукціонні дома повинні сплачувати нащадкам художників до 4% від ціни продажу твору мистецтва вартістю понад 1000 євро.

Попит на ринку представлений переважно колекціонерами творів мистецтва. Європа відома на світовому арт-ринку своєю традицією колекціонування. Даний факт підтверджують дослідження мотивації покупців творів мистецтва в Європі. Спекулятивні операції з арт-активами на європейському ринку менш поширені.

Відповідно до звіту компанії “Barclays”, мотиви володіння творами мистецтва у Європі суттєво відрізняються від мотивації жителів Азії. У більшості європейських країн частка предметів розкошу, якими володіють з метою задоволення, досягає 60% і більше (57% – в Ірландії, 69% – в Об'єднаному Королівстві, 79% – у Монако і 60% – у Швейцарії). Основні мотиви для придбання творів мистецтва в Європі – задоволення, культурні мотиви (ці твори є частиною європейської культури) та спадкоємництво (вони можуть бути успадковані нащадками власника). Так само у США мистецтво купують з метою задоволення, спадщини та поширення культури [16].

Європейський арт-ринок характеризується розвинутою мережею каналів розподілу, яка включає аукціонні дома, арт-дилерів, арт-фонди, галереї, мистецькі ярмарки та музеї. Для даного ринку властивий високий рівень конкуренції серед посередників, а також активні процеси транснаціоналізації його учасників (аукціонних домів). Ця ж тенденція спостерігається і у США – американські галереї (зокрема, “Gagosian Gallery” і “Marlborough”) відкривають свої філії у зарубіжних країнах.

В той час, як Китай лідирує на світовому ринку сучасного мистецтва, Європа є найстарішим ринком антикварного мистецтва та мистецтва епохи модерну. Дані сегменти є найменш волатильними і не піддаються впливу рецесії, що було доведено у 2007–2009 рр. під час падіння обсягів продажу на світовому арт-ринку внаслідок світової економічної кризи.

Ціни на американському арт-ринку загалом перевищують відповідні ціни в інших регіонах; середня вартість твору мистецтва на аукціоні у США в 4–9 разів вища, ніж на аукціонах Європи. Водночас скасування ввізного та вивізного мита на предмети мистецтва у США стало одним з основних рушіїв розвитку їхнього арт-ринку.

Більшість аналітичних компаній на ринку творів мистецтва, зокрема, “Artprice”, “Artnet” і “TEFAF”, основну увагу у своїх звітах приділяють таким регіональним арт-ринкам, як Китай, Європейський Союз, Об'єднане Королівство та США. Базовий критерій такої класифікації – наявність найбільших за оборотами аукціонних домів. На нашу думку, вони недооцінюють ролі стрімко зростаючих молодих ринків творів мистецтва – Латинської Америки, Індії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Росії та інших, які ще називають виникаючими ринками.

Швидке зростання латиноамериканського арт-ринку зумовлене збільшенням чисельності середнього класу в країнах регіону. Лідером ринку є Бразилія із центром

у Сан-Пауло. Як і на інших виникаючих ринках, у його ринковій структурі переважає сучасне мистецтво. Основним елементом інфраструктури на бразильському ринку творів мистецтва є щорічна міжнародна арт-ярмарка "Art Rio". У 2011 р. на ній було представлено 83 галереї, 700 художників, 46 000 відвідувачів, а прибуток від продажів становив 60 млн. дол. [18].

Розвиток ринку творів мистецтва в Об'єднаних Арабських Еміратах характеризується стабільним зростанням за обсягами, впливом колекціонерів з країн Середнього Сходу, а також зростаючою роллю молодих покупців предметів мистецтва. Остання особливість ринку зумовлена тим, що заможна молодь з ОАЕ часто здобуває освіту у країнах Заходу, де знайомиться з європейською культурою і традиціями колекціонування, а потім переносить цей досвід у власну країну. Частка споживачів із Середнього Сходу в загальному обороті аукціону "Christies" протягом 2010–2011 рр. зросла із 5% до 8% [19].

Основні споживачі – це колекціонери, які купують твори мистецтва власного регіону. На виникаючих арт-ринках найпоширенішим каналом розподілу є арт-ярмарки, зокрема, Art Dubai в Об'єднаних Арабських Еміратах. У 2012 р. у ній взяло участь 22500 відвідувачів, 75 міжнародних музеїв, 75 галерей з 32 країн (з таких регіонів, як Середній Схід, Північна Африка та Південна Азія). Згідно зі звітом "TEFAF" за 2010 р., ОАЕ імпортує більше творів мистецтва, ніж експортують. У 2008 р. обсяг експорту предметів мистецтва у даній країні становив 5,3 млн. євро, тоді як імпорту – 62 млн. євро [7]. Важливу роль відіграє держава: в Об'єднаних Арабських Еміратах інвестиції у західне мистецтво є офіційно задекларованим пріоритетом національної програми розвитку арт-ринку. До 2013 р. заплановане відкриття у даній країні зарубіжних філій Лувру та Музею Гугенхайма.

З точки зору біхевіоризму, придбання твору мистецтва має сильну емоційну мотивацію. В усіх зазначених країнах такі мотиви є різними. Частка предметів розкошу, якими володіють з метою задоволення (до яких належать і арт-активи), є найвищою в Об'єднаних Арабських Еміратах (75%) у зв'язку з великою чисельністю заможних колекціонерів. В інших арабських країнах вона є набагато нижчою (38% у Катарі та 36% в Саудівській Аравії). В Індії 69% коштовних речей купують з метою задоволення. У Латинській Америці ця частка становить відповідно 54% у Мексиці і 39% у Бразилії. Крім цього, основні мотиви для придбання мистецтва у латиноамериканських країнах подібні до мотивації європейських споживачів: задоволення, культурні мотиви, спадкоємництво та бажання розділити красу з іншими. В Індії мотиви кардинально відрізняються – демонстрація, чисті інвестиції та завоювання поваги [16].

Останнім часом вагомим учасником світового ринку творів мистецтва стала Російська Федерація. Це зумовлено сприятливим державним регулюванням російського арт-ринку і динамічним розвитком його інфраструктури. Імпорт предметів мистецтва у Росії перевищує їх експорт. Так, країна суттєво збільшила обсяги імпорту арт-активів з 8,9 млн. євро у 2007 р. до 24,9 млн. євро у 2008 р. [7]. Основну групу споживачів, як і в ОАЕ, становлять колекціонери.

На російському ринку творів мистецтва функціонує мережа спеціалізованих інститутів: Міжнародна конфедерація антикварів і арт-дилерів, спеціалізовані школи й тренінгові центри для арт-дилерів, низка антикварних аукціонів. Особливу увагу слід звернути на розроблені в Росії інструменти для аналізу ринку творів мистецтва: індикатор інвестиційних ризиків на арт-ринку "ARTinvestment", який дозволяє прогнозувати і страхувати ризики капіталовкладень в арт-активи; арт-індекс "ARTIMX",

за яким можна відстежувати динаміку і тенденції на російському ринку творів мистецтва; модель оцінки культурних активів і предметів колекціонування.

Ринок творів мистецтва України також можна віднести до виникаючих ринків: лише 1% населення країни здійснює інвестиції в арт-активи. Відповідно у кон'юнктурі ринку пропозиція перевищує попит. У товарній структурі ринку домінує антикварне мистецтво (95%), яке менше піддається впливу кризових явищ в економіці. Хоча вітчизняний арт-ринок має уже понад 20 років, а щорічний оборот його становить, за різними оцінками, 150–200 млн. дол. (із часткою сучасного мистецтва 5 млн. дол.), його інфраструктура розвинута доволі слабко. Основними інститутами ринку є галереї, об'єднані в Асоціацію артгалерей України. Серед позитивних кроків у розвитку інфраструктури арт-ринку в Україні слід назвати проведення масштабних мистецьких проєктів на базі Національного культурно-мистецького та музейного комплексу "Мистецький арсенал" (міжнародних виставок "Art Kyiv Contemporary" та "ARSENAL"). Водночас більшість аукціонів є закритими, інформація про торги на яких не фіксується у статистиці. Поширеною є практика реалізації творів мистецтва через інтернет-аукціони з метою ухилення від сплати податків. При цьому твори мистецтва вітчизняних художників недооцінені в середньому на 40–60%.

Серед інших проблем – відсутність єдиних підходів та моделей оцінки творів мистецтва, нестача інституційних інвесторів на арт-ринку, брак страхових компаній, що спеціалізуються на страхуванні арт-активів, відсутність баз даних щодо операцій на даному ринку, проблеми, пов'язані з переміщенням культурних цінностей через митний кордон, недостатнє фінансування мистецьких проєктів. Наведені проблеми функціонування вітчизняного ринку творів мистецтва є тими сферами, які потребують реформування.

Проведене дослідження показало, що світовий ринок творів мистецтва має свої регіональні особливості, які впливають на його розвиток. Можна зробити висновок, що головними рушіями зростання арт-ринків окремих регіонів є:

- 1) зростання ВВП, збільшення частки середнього класу в структурі населення регіону, збільшення чисельності класу заможних колекціонерів;
- 2) сприятливе правове середовище, зниження податків і митних платежів на арт-ринку;
- 3) розвиток інфраструктури ринку творів мистецтва.

Систематизація регіональних особливостей розвитку світового ринку творів мистецтва може служити додатковим інструментом прийняття рішень щодо капіталовкладень в арт-активи як для колекціонерів, так і для інвесторів на даному ринку. *Перспективи подальших досліджень* даної проблематики доцільно пов'язати з проблематикою інституційного середовища формування, функціонування і розвитку артринків.

Література

1. Mei J. and Moses M. *Art as an Investment and the Underperformance of Masterpieces* // *American Economic Review*. – 2002. – No. 92 (February). – P. 1656–1668.
2. Worthington A. C. and Higgs H. *Art as an investment: short and long-term comovements in major painting markets* // *Empirical Economic*. – 2003. – No. 28(4). – P. 649–668.
3. Hodgson D. J. and Vorkink K. P. *Asset pricing theory and the valuation of Canadian Paintings* // *Canadian Journal of Economics*. – 2004. – Vol. 37. – P. 629–655.

4. Hsieh S.-H., Lee J.-P. and Tzeng L.Y. *Art as an Investment: Empirical Study of Asian Contemporary and Chinese 20th Century Modern Art, 2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fin.ntu.edu.tw/~conference/conference2010/proceedings/proceeding/11/11-1%28A40%29.pdf>.
5. Hiraki, Takato et al. *How Did Japanese Investments Influence International Art Prices?* // *Yale ICF Working Paper*. – 2003. – No. 03–09.
6. *The International Art Market Report 2011*. – The European Fine Art Foundation (TEFAF), 2012.
7. *The International Art Market Report 2007–2008*. – The European Fine Art Foundation (TEFAF), 2010.
8. Burns C. and Pryor R. *Grow, grow, Gagosian...* // *The Art Newspaper*. – 2012. – Issue 238 (September).
9. Buchholz L. and Wuggenig U. *Cultural Globalization between Myth and Reality: the Case of the Contemporary Visual Arts* // *Art-e-Fact*. – 2011. – Issue 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://artefact.mi2.hr/_a04/lang_en/theory_buchholz_en.htm.
10. *Art Market Trends 2011*. – *Artprice, 2012* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://imgpublic.artprice.com/pdf/trends2011_en.pdf.
11. Гладій І. Й. *Регіоналізація світового ринку: євроінтеграційний аспект : моногр. / І. Й. Гладій*. – Тернопіль : Екон. думка, 2006. – 544 с.
12. Реутов В. *Глобальна регіоналізація як сучасний вектор розвитку глобальних економічних трансформацій* [Електронний ресурс] / В. Реутов // *Ефективна економіка*. – 23 лист. 2011. – Режим доступу : <http://www.economy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=910>.
13. *Art Market Trends 2007–2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.artprice.com>.
14. O’Dea, M. *How China Went from Art-Market Afterthought to World Auction Superpower* // *Artinfo*. – 2012. – 2 May [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.artinfo.com/news/story/802441/how-china-went-from-art-market-afterthought-to-world-auction-superpower>.
15. Harrison, V. *China’s Art Market Boom Threatens Europe* // *MarketWatch*. – 2011. – 15 June [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://articles.marketwatch.com/2011-06-15/investing/30786108_1_art-market-art-trade-housing-market.
16. *Profit or Pleasure? Exploring the Motivations Behind Treasure Trends*. *Barclays Wealth Report, 2012* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.barclayswealth.com/US_Wealth_Insights_15_FINAL.pdf.
17. *The Chinese contemporary art market. ArtTactic special report, 2007* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cherryartfoundation.com/pdf/ChineseReportNov07.pdf>.
18. *Art Rio International Art Fair, 2012* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://artrio.art.br>.
19. *Art Market Takes a Dive in Dubai* // *Arab News*. – 2012. – 13 June [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.arabnews.com/art-market-takes-dive-dubai>.

Редакція отримала матеріал 20 вересня 2012 р.